

extragalaktikus: galaxisunkon túli
 Északi félgömb fejlődése → astrofizika fejlődése
 400 éve Naprendszer
 * * * foltok
 galaxisok (1920 óta)

Extragalaktikus galaxisok
 Univerzum 10^{13} , 7 milliárd éves (összeállítás)
 az univerzum 10%-os része a galaktikus fotogalaxiák
 Ha 90% vissza tudunk utazni az időben, akkor kitaláljuk.

Zsolt - frei, net/teaching
 vizsgák ~~sz~~ felét végén
 É. 3. 86 kadd 10-12
 frei@zsoltfrei.net
 (* 63# mellék)
 Frei-Battós: Inflatívós kozmológia (4 fejezet)
 Mauk Miklós: Csillagászat

300 éve a távcsőben pontokat és fényes objektumokat látunk
 üstökös: kiterjedt, pontszerű

MESSIER: francia fizikus-csillagász
 Hely üstökös keresése közben ködfoltokat (nebulaikat) talált
 Messier katalógus (M1, M2... M100, M110)
 4 Messier nebula
 100 évig tartó vita a nebula fizikájáról

spirál galaxis

1920: vités, a nebula galaxisok

- Shapley és Curtis nyíltvonalos vita: gázfelhő vagy galaxis
- ↳ távolság (ha meg tudom mérni, akkor tudom a nagyságot)
  - ↳ anyag összetétel (csillag vagy hidrogén gázfelhő)
  - ↳ ellenítési szoba: van az égen egy szoba, melyet a nebula ellenítnek (5. erő?)

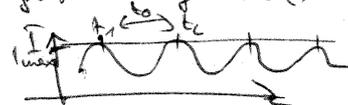

1) Ha van egy 5. erő, akkor az eltolhatja.

2) Ha vannak galaxisok és ha mi is galaxisban élünk, ha a korongban van, ha a korongon kívül van, akkor a mi galaxisunkban a por kiterjed.

1923: Hubble: meg tudta mérni a legközelebbi galaxis (Androméda) (M31) távolságát

Változó csillag: a fényük változik (Cefeidák)

Csillagok összetevődő fellege

1923: nem homogén az anyageloszlás a csillagok között

az univerzumban egyetemes a homogénizálás?

1958: Abell:

1955: poso panoramic observatory sky survey (északi féltekén)
(szisztematikus foto az égről a Palomar-hegyen)

1000 fényképezőgép (14" x 14")

megkérte, hogy valamely - e rajta galaxisek
kis galaxistanderec: 30 galaxis

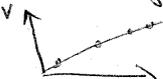
nagy galaxistanderec: 1000 galaxis

22400 galaxissból álló Abell-katalógus

201. sky 1968. megismételt sky survey (déli féltekén)
10000 galaxissból álló katalógus

- Minél távolabb van egy galaxis, annál gyorsabban távolodik.

Hubble-törv.: $v = H \cdot d$

megmérve spektroszkópia útján v megmérve

$$v = H \cdot d$$

$$\frac{v}{c} = z = \frac{\Delta \lambda}{\lambda_0} \left(\frac{v}{c} = d \Rightarrow \text{távolság} \right) = \frac{\lambda - \lambda_0}{\lambda_0}$$

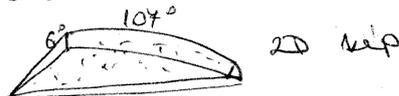
laboratóriumi

↳ vörös eltolódás

$$\frac{\lambda - \lambda_0}{\lambda_0} \cdot \frac{c}{H} = d \quad \text{távolságmérés}$$

1980: CFA SPACE ~ 1000 galaxis

jelölve sziv. mentén mérték a galaxiseket

↳ galaxisek elhelyezkedése

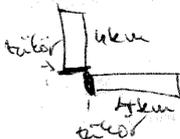
Fételetélyes: nem látom, de tudhatom hol van
indirekt módon

$$\frac{\Delta l}{l} \sim 10^{-21}$$

d gravitációs hullámok amplitúdója nem mérhető ki
(transverzális)

LIGO

↳ kampégek: ki tudna mérni a közeli szupernova robbanást
fételetélyes összehasonlít

(m3)

Megfigyelési eszközök, távcsövek

távcső leírásának, tükrének fejlődése $\rightarrow$ asztrofizika, csillagászat fejlődése

• 1 csillagászati egység: 1 AU.

- a Nap-Föld távolság $\rightarrow$ pontos megfogalmazás
- a Nap-Föld átlagos távolsága 1 év alatt
- $150 \cdot 10^9$ m
- egyszerűbb használni, ezért vették be
- mindig 100 valós számmal leírható a távolságok

• a legközelebbi csillag több 100 e csill. egység

• Indirect módon bevezetik a parsec fogalmát: az a távolság, ahonnan a csill. egység 1 szögperc alatt látjuk az égen
 szögperc: az 1° 3600-ad része.

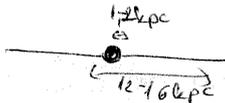
$1 \text{ pc} = 206.265 \text{ AU}$

$1 \text{ pc} \approx 3.26 \text{ ly}$ (fényév)

• a legközelebbi csillag: 4 fényév $\sim 1,3 \text{ pc}$

• Galaxis mérete

$k \text{ pc} \sim 100 \text{ pc}$ $\text{Mpc} \sim \text{millió pc}$

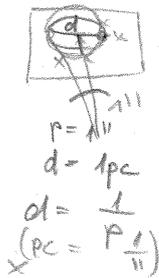
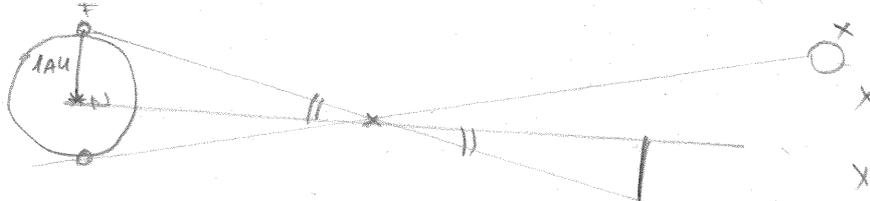

M31/Androméda galaxis: 600-700 kpc

Virgo-kalusz 30 Mpc távolságra

Tejútrendszer sugara: 12 kpc

• Közelebbi csillagok távolságukat mérve: parallaxis módszer:

$r = 1 \text{ AU}$
 $d = 1 \text{ pc}$
 $d = \frac{1}{p}$
 $(\text{pc} = \frac{1}{p})$

elliptika: az a sík, amiben a Föld kering
 mivel távolabb van a csillag...

Felbontás: a légkör határa miatt van egy maximális viszonylagos éleslátás

- megmondják hogy egyetlen pontszerű testnek tudunk nekora a felbontása
- ($\sim$ szög/perc)

KÉPFELDOLGOZÁS 1. ea (05.14)

- Ha néhány ponton rögzíttem a mértést pontokat

Gauss-görbe illesztéssel, akkor a szupplex pontosan meg tudom határozni a fényességet.

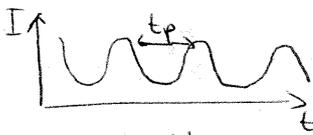
• Földről 50 pc pontosan tudom meghatározni a távolságot. Ennek kisebb felbontás: nincs.

- HIPARCOS úrszonda:

- ↳ feladata: a körülpörögő csillagok parallaxisának meghatározása
- ↳ 1 nagypárhuzambeli kiterjesztés $\rightarrow$ 3 nagypárhuzambeli előrelépés

- Fényesség mérése

Hubble: Androméda galaxis szélein lévő csillagok

$$t_p \sim I_{max}$$

↳ magnitudo: látásbeli magnitudo: m

↳ görögök: osztályokba sorolták a csillagokat
 1 - legfényesebb
 ...
 6 - leghalványabb

↳ mai def: $m_1 - m_2 = -2,5 \cdot \log_{10} \left(\frac{F_1}{F_2} \right) \rightarrow fluxus$

ami ami fényesebb, annal kisebb lesz a magnitudoja

a mai modern műszerekkel illesztedik a görögök a ~~csillag~~ elméletekhez

mert az ember szemé logaritmikusan érzékeli a fényerőt

$$f \sim \frac{1}{d^2}$$

távolság

Hubble-úrtávcső: látásbeli magnitudo 27

$$M_{\odot} \approx -27$$

↳ Nap látásbeli magnitudoja

Abszolút magnitudo: $M = m(d = 10 \text{ pc})$

10 pc-en hasonlítjuk össze

$$\begin{aligned} m - M &= -2,5 \cdot \log_{10} \frac{f(d)}{f(10 \text{ pc})} \leftarrow \text{adott táv. esetén} \\ &= -5 \cdot \log_{10} \frac{10}{d} \left(\frac{10 \text{ pc}}{d} \right)^2 \\ &= 5 \cdot \log_{10} \left(\frac{d}{10} \right) \\ &= \boxed{5 \cdot \log_{10} d - 5 = m - M} \end{aligned}$$

, ha d -t pc-ben mérjük

$$\left| \frac{0,2 \cdot (m - M) + 1}{d = 10} \right| \leftarrow \text{megmértem a magnitudo, tudom az abszolút mag}$$

$d = [\text{pc}]$
 távolság-modulus egyenlet

$$M_{\odot} \approx -27 \text{ } 4,7 - 4,8$$

↳ Nap abszolút magnitudoja

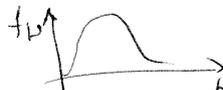
$$M_H = -13 \text{ (Helixold)}$$

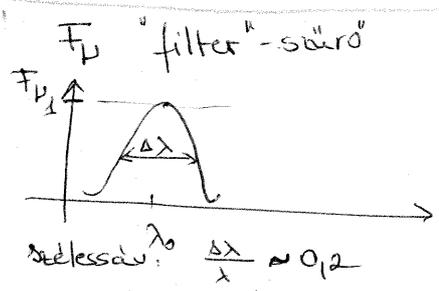
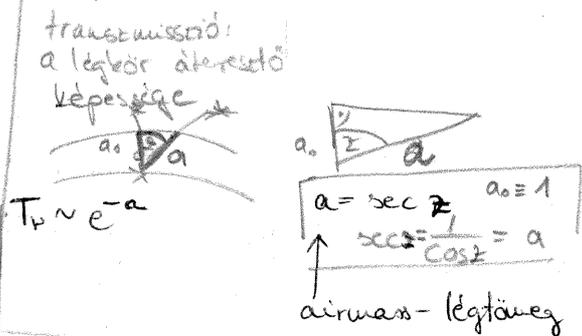
$$\begin{aligned} 5 \cdot \log 10d - 5 &= m - M \\ -25,5 \cdot 5 &= -27 - 4,5 \end{aligned}$$

0-pont meghatározása majdnem a legfeljesebb VEGA-csillag, minden színre 0 magnitúdójú (erőga'k's)

• Szűrőszűrők

frekvencia-típus fluxus

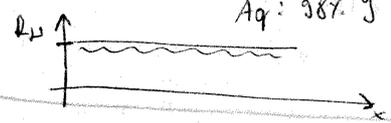
$$f = \int_0^\infty \frac{1}{T_\nu} \frac{F_\nu}{R_\nu} Q_\nu d\nu$$

a távoli égb. mérésre szélessávú szűrőket használunk

R_ν - reflexió: a tükröz felületről vissza kell verődnie a fénynek

Al: 95% visszaverődés
 Ag: 98% visszaverődés

Q_ν - kvantumhatásfok

• Szűrőszűrő rendszerek: abszolút megvilágítás kiszámítása

Johnson - Morgan (1953)

U	B	V	R	I
↑	↑	↑		
ultraibolya	blue	vissza (látható)	red	infrared
365	445	556 (nm)	658nm	806

látható

szűrő kivétel: egy gyártó van, el mindenképp attól kezdve adott festék, milyen szűrő szűr
 ma már széles szűrő létezik

"g + i" THUAN - GUAN - 1972
 greened infra galaxisoknál

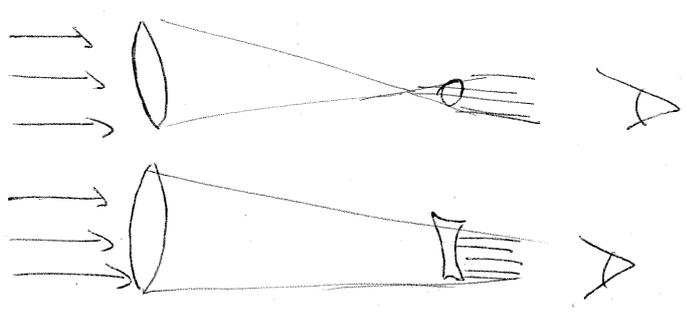
Itt a látésgészlet úgy fejlődik, ahogy a távcső fejlődik
SEEING $\propto$ tükrő átmérőjével növekedésre

Mivel nagyobb a fénygyűjtő képesség, egy éjszaka alatt minél több halvány objektumot tudok megfigyelni
 $f \sim \frac{1}{d^2}$

Mai távcső: 10cm átmérőjű tükrő: extragalaktikus objektumok vizsgálata.

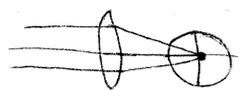
• Lencsés távcsővel

~~max. átmérő~~

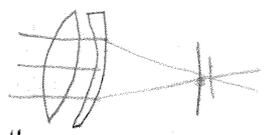
probléma: $\rightarrow$ szférikus **aberráció**

ha beesik egy parabolikus lencsére, akkor nem feltétlenül oda fókuszálja a lencse a ~~szférikus~~ közepén beeső fényt, mint a szférikus lencse.

$\rightarrow$ sárléba

ahol nagyobb a törési értéke
pl. a kék fényt jobban tör, mint a pirosat
 $\rightarrow$ sárléba koncentrikus körök jönnek létre.

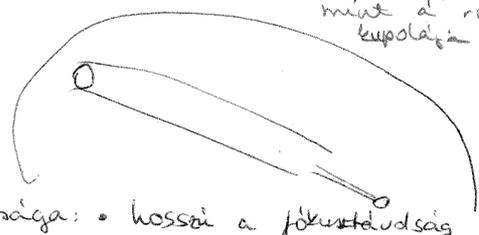
apokromatikus, kromatikus megoldások.

max. átmérő:

~ 1900 ALVAN CLARK

$d = 103$ cm
"YERKES"

a kupola majdnem akkora mint a római szeniféltés-kapitális kupolája.

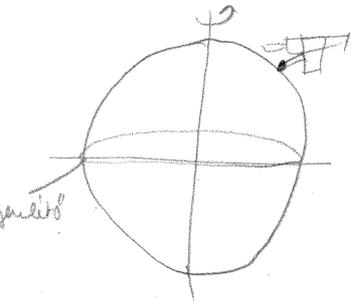

Itt a kupola nagysága: • hossza a fókusztávolság

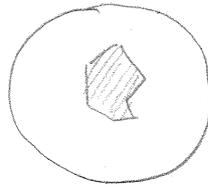
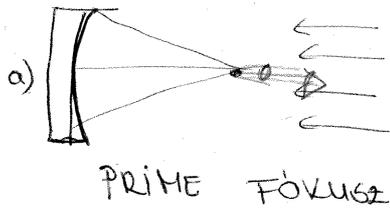
FELTÜGGESZTÉS

① ekvatoriális

úgy függesztem fel, hogy a tubus párhuzamos legyen a Föld forgás tengelyével.

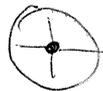
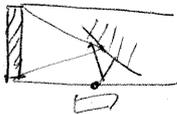

TÜKRÖS TÁVCSÖVEK

a függőleges felület síkban

b) NEWTON

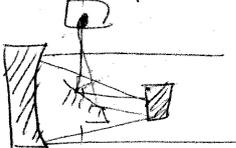
síktükrök kevés területet takar ki

c) CASSENGRIAN FÓKUSZ

másodlagos tükrök: Δ -ben van a fókus, felgyűlnek könnyebb a megfigyelés a tükrök alatt közvetlenül keletkezik a kép

d) COUDE FÓKUSZ

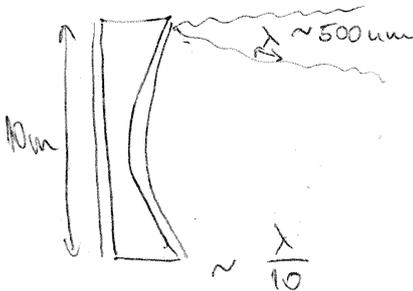

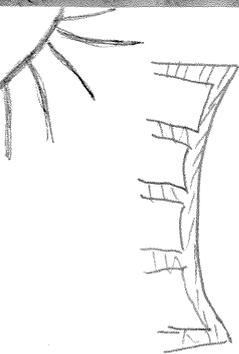
Uz előbbi 3 kombinációja

② ALT-AZ

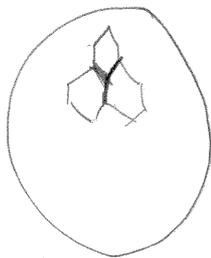
max: 50nm hiba, hogy pontos legyen. $\rightarrow$ hőátviteli $\rightarrow$ probléma

PIREX: ϕ hőátviteli tényező

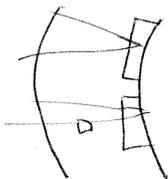
~5m

Ⓐ "HONEYCOMB"

Ⓑ SEGMENTSET

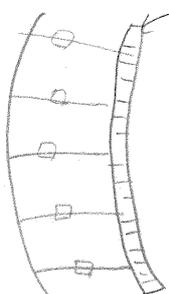
VECK I, II
~10m

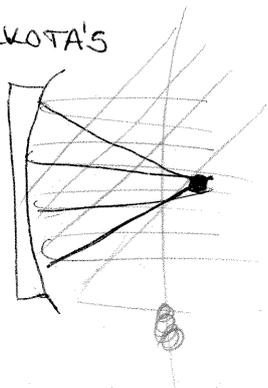
36 db 1-m-es segmentus

4 db 8 m VLT

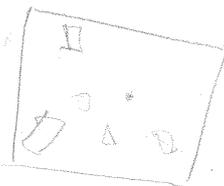
8 m átmérőjű, abszolút legvastagabb parabola alakú tükör

KÉPALKOTÁS

- A) PARABOLA
- B) KÓMA

torul, szélesedik, szélesedik

ÜRTÁVCSÓVEK

LYMAN SPITZER : 1960-as évek : ötlet
1970-es évek : tervezés

HUBBLE

HST: 2,5m-es tükrös távcső

90-ben löttek fel

JAMES WEBB teleszkóp

JWST : új távcső tervezése 10 m átmérőjű

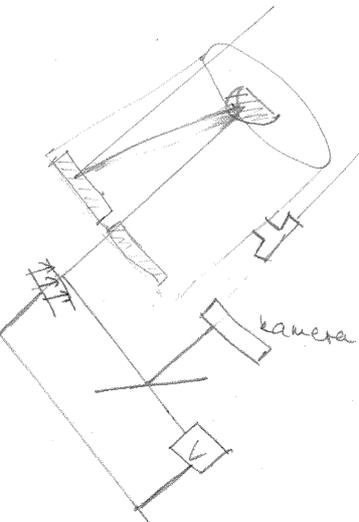
Diffrakció limitált felbontás

$$\sim \frac{\lambda}{d}$$

ADAPTÍV OPTIKÁK:

OPTIKAI INTERFEROMETRIA:

Adaptív optikák

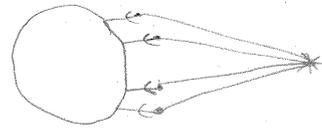

Mesterséges csillag

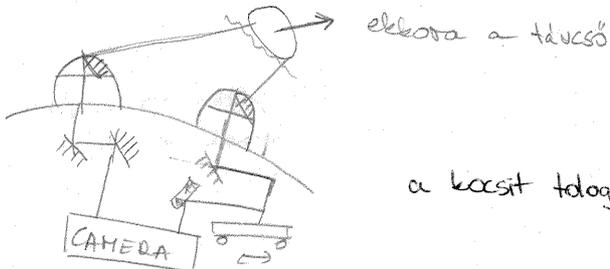
a mesterséges csillag egy lézernel felkültött kép, vissza... majd az elmosódottságot megfigyeljük mivel inkább úgy állítani a távcsövet, hogy az elmosódott mesterséges csillag pont legyen; így a megfigyelni kívánt objektum képe is éles lesz.

felbontás $\sim \frac{\lambda}{D}$ fény hullámhossza
műszer mérete

rádió: nagy λ : a Föld két részéről nagyant az objektumot figyelik meg
→ távcső 12.000 km-es lesz.
interferencia elvén működik.

blhathó tartomány: közös hullámfront kell
 $\lambda = 500 \text{ nm}$

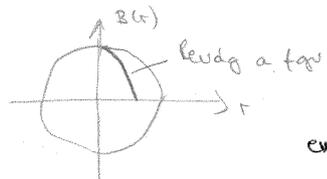
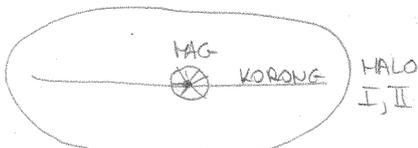
a kocsit tologatják a föld alatt

KEK1 és KEK2 ilyen

Galaxisok

- 1920 óta tudunk róla.
- Hubble: Androméda-galaxis
- Shapely - Curtis vita
- 4 évvel Hubble elkezdte a környékbeli galaxisokat vizsgálni, helyi csoport

Spirál galaxisok

mag. gömbözeű

1-2 kpc

örögpiaci vörös csillagok

szupernehéz feketék $\sim 2 \cdot 10^6 M_{\odot}$

(tömeget akkrécióval gyűjtötte)

radialis sűrűség eloszlás: kijelölésükben $(E(r))$

függvénye: $B(r) = B_c \cdot e^{-\frac{r}{r_c}} \cdot \left[\left(\frac{r}{r_c} \right)^4 - 1 \right]$

de - profil

r_c sugár az összfényesség fele van

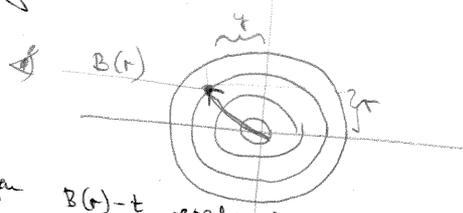
$$\int_0^{r_c} B(r) 4\pi r^2 dr = \frac{1}{2} \int_0^{r_c} B(r) 4\pi r^2 dr$$

$\frac{1}{\sqrt{1}}$ - a rotációs görbe a Naprendszerben

empirikus

$E(r)$ sűrűségelosztás; függvény

$$B(r) = \int_{-\infty}^{\infty} E(\sqrt{r^2 + y^2}) dy$$

Young: ilyen E nem létezik, ami ilyen $B(r)$ -t eredményezne
 Laffe-gömb: $E \sim \frac{1}{r^2(a+r)^2} \rightarrow B(r)$ hasonló lesz a de Vaucouleurs által mérték.

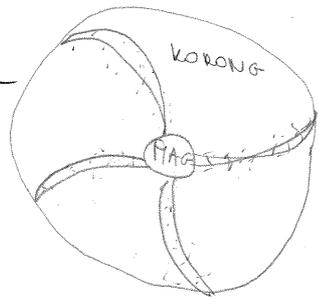
$a \gg r$ közel a galaxis magjához $\frac{1}{r^2}$ -es profil
 $a \ll r$ kívül $\sim \frac{1}{r^4}$ -es profil

Korong: logaritmusos spirálkörök
 12-15 kpc sugár, 200-300 pc vastag

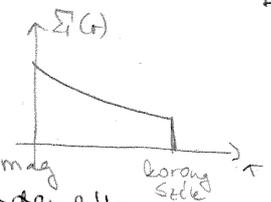
felületi fényesség: $\Sigma(r) = \Sigma_0 e^{-kr}$ exponenciálisan csökken
 $\rightarrow$ exponenciális körön

$$k' = \left[\frac{1}{L} \right] \text{ skálahossz}$$

$$k' = \frac{1}{3-4 \text{ kpc}}$$

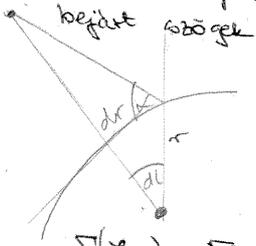

van egy éles határa
 $k \sim 4-4,5 k'$ -nél

fényesség kifelé csökken, a korong vastagsága nő
 felcsap a vastagság, de 4-4,5-nél ~~kevesebb~~ k' -nél ékező levaló

mindenféle süllyeg, por, gáz, csillagképződés
 logaritmusos spirálkör: a kpc-től kezdve el a spirálkör feltehetően érintkezik által befűt szög minden pontban ugyanakkora szöget zárnak be (α)

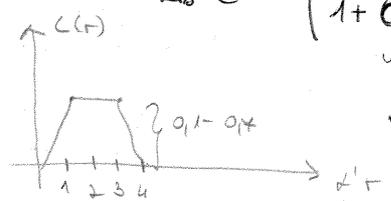

$$\tan \alpha = \frac{dr}{r d\alpha} \quad d\alpha \tan \alpha = \frac{dr}{r} \quad \frac{\ln r}{\tan \alpha} = r - r_0 \rightarrow$$

$$\rightarrow (r - r_0) \tan \alpha = \ln r$$

vezetett logaritmusos

$$\Sigma(r, \alpha) = \Sigma_0 e^{-k'r} \left(1 + C(r) \left\{ \sin m \left(r - r_0 - \frac{\ln r}{\tan \alpha} \right) \right\} \right)$$

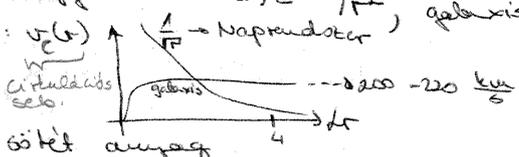
kontraszt: van spirálkör: 0-1 közötti értékek
 m : spirálkörök száma, általában páros

HALO: sugara akár 50 kpc is lehet

I.: látható halo, a mag "kiterjesztése", halvány, nagyon kevés csillag, gömböses eloszlás, nincs csillagképződés

II.: sötét halo

hosszú tudjuk hogy van $\rightarrow \rho(r) \sim 1/r^2$, galaxis tömegének 90%-a itt van
 rotációs görbe: $v_c(r)$

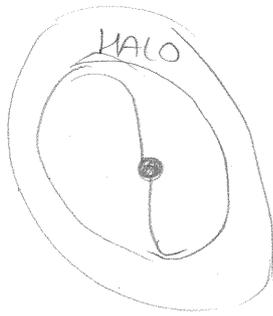
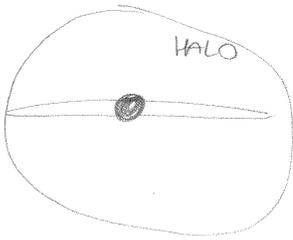

• konstan rotációs görbe $\rightarrow \frac{1}{r^2}$ -es ρ fog

dark-matter $\rightarrow$ sötét anyag

WIMP

MA CHO

$$E(r) \sim \frac{1}{r^2(a+r)^2}$$

$$\epsilon(r) \sim e^{-kr}$$

HALO: legfontosabb eleme a galaxisnak
HALO I.

HALO II: sötét HALO, a tömeg 90%-a itt van

$$S \sim \frac{1}{r}$$

It kiértékelve rot. görbe konstans $\Rightarrow$ gömbözeű HALO
Nem tudjuk mi lehet ez a sötét anyag

1923: Androméda táv. mérete

2 félé galaxis

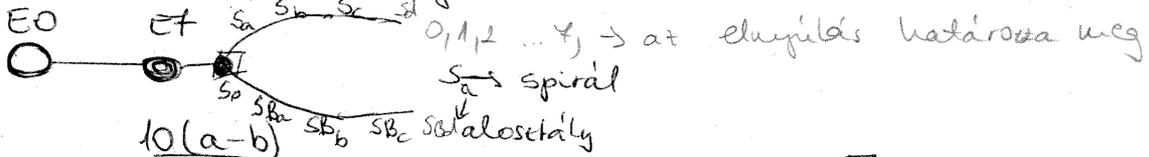
Spirál

elliptikus

h kb úgy néz ki, mint a spirál magja

Hubble félé "hangvilla diagram"

$10(a-b)$ $S_{B_1} S_{B_2} S_{B_3}$ szabályosság

S_0 :

Mag/korong felnyúlás arány (B/D)		S_b	
$\angle$ (nyílássög)		$\rightarrow$	
q /kontraszt/	0,1	$\rightarrow$	0,7

SBC

van benne egy kör, és onnan indulnak ki a "spirálok"

4 galaxisok 95%-a tekinthető a "halmazlánc"

5%-a a galaxisoknál irreguláris (Irr, Ir)
 ↳ ütköző, kialakulóban lévő galaxisok

Hierarchikus galaxis kialakulás

$10^{11} - 10^{12} M_{\odot}$

- kváziár: nagy tömegű fekete lyuk, mely magába szívja a galaxist,
 (QSO) lehetetlen nagy fényerővel jót.
 (1963 - Martin-Schmidt)
 (a közeli közelebbi már nincs kváziár)

- A.G.N

SEYFERT GALAXIS: aktív galaxismaggal rendelkező

- spirál

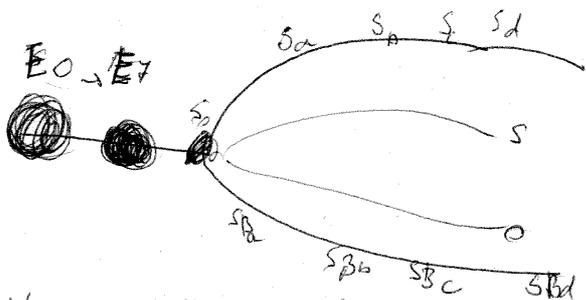

$4 \cdot 10^6 M_{\odot}$ tömegű $\Rightarrow$ univerzumban spirál g.

- elliptikus galaxis: végállapot: az összehúzóerő következtében

LISA

Sűrűségeloszlás relatív

New együtt szerzők világszerte

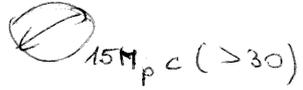
LIN SMM hipotézis: sűrűség hullámok a ~~galaxisban~~
 egy sűrűség hullám köpör végig

Extragalaktikus asztrofizika

Galaxis halmozatok

1955 - P. O. SS

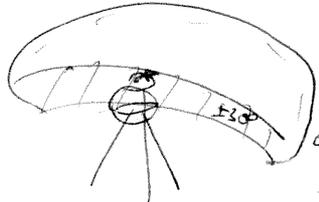
1958 - ABELL

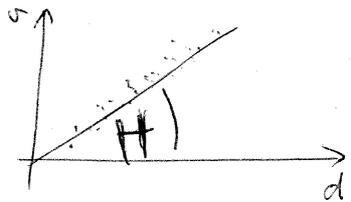
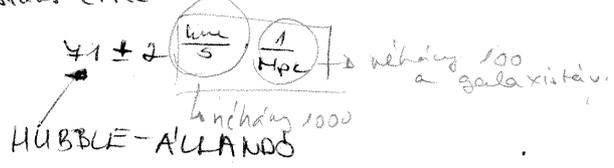
~2700 db

Hubbe H_0 konstans értéke

Hubble-tv.: $v = H_0 d$
 távolodási sebesség

a galaxispot kitöltő a galaxisokat (elliptikus csomó)

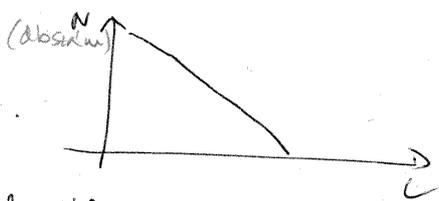

rajgt, hogy a pontos lehet egymást illeteni
 ↓
 távolságmérés (ma is!)

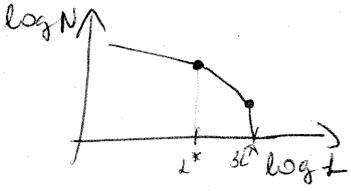
C f A: megmértek egy sávban a Hubble tv. segítségével a közeli galaxisok távolságát

ABELL a 2400 db galaxis halmozatok távolságát megmérte a fényességük segítségével.

LUMINOSITÁS FÖRBE

fényesebb galaxisból kevesebb van

hogy a törés hol van az körülbelül $25 \cdot 10^{10} L_{\odot}$
 $3L^*$ -nál fényesebb galaxis sokkal kevesebb van

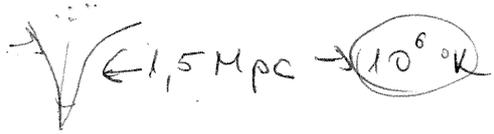
CD - centrális típusú galaxis: fényes

Bp-től a legfényesebb galaxis: Virgo-halmaz (1000 galaxis)

Távolságméréssel segítségével megmérte a távolságát

1967 - ZWICKE megismételte a ezt a mérést. gyakorlatilag az egész csoport feltérképezte (más megfigyelést készített, mint ABELL)

$M_{ce} \sim 10^{14.5} M_{\odot}$

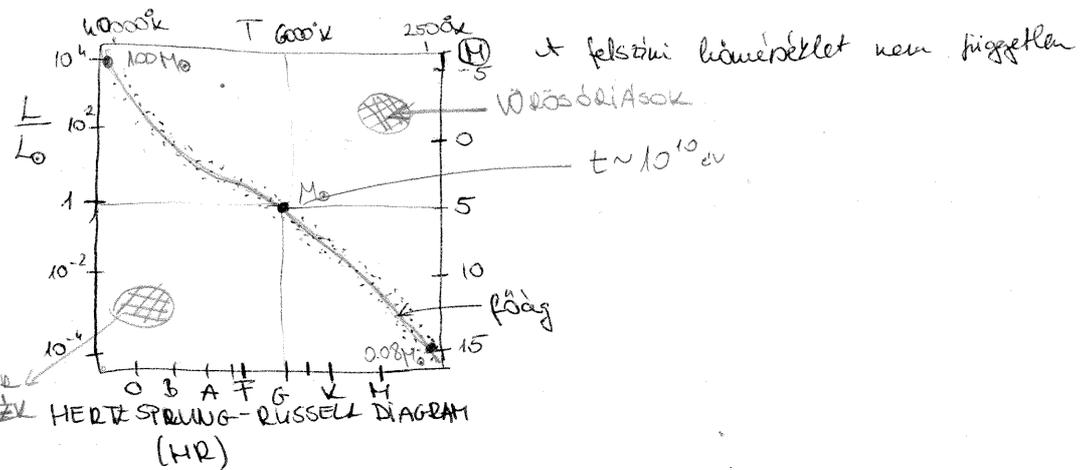

csillagfizikában: a He nélküli

4. előadás Naprendszer
 azonos fémek (nem feltétlenül kémiai értelemben)

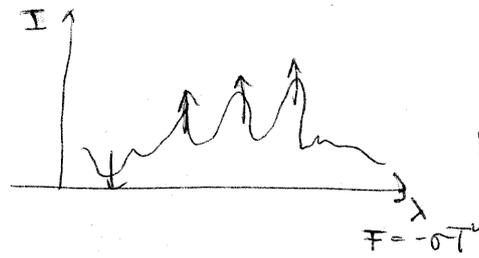
HE DIZ SPRUNG - RUSSELL:

csillagok abszolút magnitúdójának mérése

FEHÉR TÖRPEK
 HE DIZ SPRUNG - RUSSELL DIAGRAM (HR)

Spektroszkóppal meggyűttük a csillagok színképét. A csillagok színképei hasonlítanak egymásra. A csillagok arányos osztályba tart.

színkép osztályok elnevezése az angol ABC betűivel.

Hőmérséklet szerint: O B A F G K M
 csökken a T

10 milliárd évig hidrogént éget a főágon, majd vörös óriás lesz, attól visszatar a főágra héliumot szedni égetni, majd fehér törpe lesz kis, forró maggal.

	SZÍN	T (K)	VONALAK
O	KÉK-UV	28-50	ionizált, a magas T miatt ionizált hidrogén ionizált hélium ionizált hidrogén neutrális hélium
B	KÉK-FEHÉR	10-28	neutrális hidrogén neutrális hélium
A	FEHÉR	7,5-10	hidrogén ionizált fém
F	SÁRGA-FEHÉR	6-7,5	ionizált fém neutrális fém
G	SÁRGA	5-6	neutrális fém
K	NARANCS	3,5-5	neutrális fém
M	PÍROS-NARANCS	2,5-3,5	TITÁNIUM-ÓXID vegyületek, nehéz elemek megjelése kalcium

csillagvéletlenség:

csillag: van energiatermelés

$$L \sim M^{3.5}$$

$$t \sim \frac{M}{L} \sim M^{-2.5}$$

$M_{\text{öss}} > 100 M_{\odot}$ akkor összeesik egy fekete lyukká.

, ha $L = 10^4$
 $M = 10^2$

az élettartama rövidebb, mint a kisebb csillagoké

Ut Nap 10 milliárd évet tölt a főágban

→ gáz felhő közelében felrobban egy szupernova
→ lökéshullámot adhat

→ spirálkavics

sűrűségi hullám

→ galaxisok ütközése: (nem ütköznek a magok →, mint kés a vajban így illeszkedik)

ha pl.: csak a korongok ütköznek → a nagy csillagok ütköznek (a kicsik nem) → új sok kis, kék, fényes csillag keletkezik

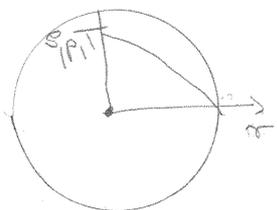
7. milliárd év: az Androméda és a Tejút rendszer össze fog ütközni

A csillagok politróp modellje

politrop modell: nem triviális

legérdekesebb: extragalaktikus rendszerek

a csillag belső szerkezetét ma is vizsgáljuk

Felkészülés

- a csillag gömbözei (95%-ra igaz)
  - ↳ kivétel: arctikus koronggal rendelkező csillagok.
  - 2 csillag közel van egymáshoz, az egyik vörös csillaggá ~~lesz~~ lesz $\rightarrow$ anyagot tud elvinni a másikból
- r függvényében vizsgálom
- sűrűség, hőmérséklet változása
  - $x_i \rightarrow$ független elem (hidrogén, hélium)

- $\Downarrow$
- $P(S, T, x_i)$ nyomás
- $U(S, T, x_i)$ energiasűrűség
- $S(S, T, x_i)$ entropia
- $\lambda(S, T, x_i) \rightarrow$ független hővezetési áll.

(fluxus) $\neq \leftarrow E(S, T, x_i) \rightarrow$ emisszivitás (hol mennyi hő keletkezik tőlük el)

Termodinamikai, kontinuitási egyenletekkel írhatók le.

1 $T ds = d\left(\frac{U}{S}\right) - \frac{P}{S} ds$

1 $S dt \frac{ds}{dt} = SE - \text{div } F$
 4 $F = -\lambda \nabla T$

- 1 term. 1. főtétele
- 2 Huxley - Stokes tétel
- 3 Laplace - Poisson egyenlet
- 4 Fluxus

λ - hővezetési koefficiens
 V - potenciál (grav)

2 $\frac{d^2 r}{dt^2} - \frac{1}{S} \text{grad } P + \text{grad } V$

3 $\Delta V = 4\pi G S$ Laplace Poisson egy.

1 $\frac{1}{S} \frac{\partial P}{\partial r} + \frac{\partial V}{\partial r} + \frac{\partial^2 r}{\partial t^2} = 0$ (mozgás e.)

2 $\frac{1}{r^2} \frac{\partial}{\partial r} \left(r^2 \frac{\partial V}{\partial r} \right) = 4\pi G S$ (Laplace)

3 $E - \frac{1}{S} \frac{\partial}{\partial r} \left(\frac{1}{r^2} \frac{\partial (r^2 F)}{\partial r} \right) - T \frac{dS}{dt} = 0$ (1. főtétele)

4 $F = -\lambda \frac{\partial T}{\partial r}$

} gömbözeiméterikus

$$M_r = \int_0^r 4\pi r'^2 S dr'$$

$$L_r = 4\pi r^2 F$$

beírnom a megfelelő helyre

(radioaktív koefficiens) opacitás
(mennyit fog meg az át haladó fotonokból)
keicsi, átengedi a fotonokat vagy; visszacsúgdi az ~ fotonokat

$$K \approx \frac{1}{\lambda}$$

$$K = \frac{4ac T^3}{3\beta} \cdot \frac{1}{\lambda}$$

a = sugárzási eh.
c = fényseb.

$$\textcircled{1} \frac{1}{S} \frac{\partial p}{\partial r} + \frac{GM_r}{r^2} + \frac{\partial^2 r}{\partial t^2} = 0 \quad (\text{mozgás e.})$$

$$\textcircled{2} (-) \frac{\partial M_r}{r} = 4\pi r^2 \rho \quad (V = -\frac{GM_r}{r^2})$$

$$\textcircled{3} (\epsilon - T \frac{dS}{dt}) 4\pi r^2 S = \frac{\partial L_r}{\partial r} \quad (T = L_r)$$

$$\textcircled{4} \frac{\partial T}{\partial r} = - \frac{3K S L_r}{16\pi a c T^3 r^2} \quad (\lambda = 1/K)$$

$$\frac{\partial}{\partial r} \rightarrow 4\pi r^2 S \frac{\partial}{\partial M_r}$$

$$\textcircled{1} \frac{\partial p}{\partial M_r} = - \frac{GM_r}{4\pi r^4} - \frac{1}{4\pi r^2} \frac{\partial^2 r}{\partial t^2}$$

feltesszük a hidrodinamikai egyensúlyt

$$\textcircled{2} \frac{\partial r}{\partial M_r} = \frac{1}{4\pi r^2 \rho}$$

$$\textcircled{3} \frac{\partial L_r}{\partial M_r} = \epsilon - T \frac{dS}{dt} \leftarrow \text{időben elhanyagolható (lokális egyensúly miatt)}$$

$$\textcircled{4} \frac{\partial T}{\partial M_r} = - \frac{3K L_r}{64\pi^4 a c T^3 r^2}$$

keresetei és peremfeltételek megadása szükséges a 4 dif. egy. megoldásához

$r=0$ ← peremf. : $L_r=0$ (p-bar) $M_r=0$ (folyamatosan addik össze kif. haladás)

$M_r=M$ ← keresetei: $S=0$ (a felszínen kívül) $T_{\text{felszín}} = \left(\frac{L}{8\pi a^2 \sigma}\right)^{1/4}$

$$L_{\text{össz}} = 4\pi R^2 \cdot \sigma T_{\text{eff}}^4 \quad (\text{Stefan-Boltzmann t-lét})$$

Eddington-modell: $T_{\text{eff}} = 2^{1/4} T_{\text{felszín}}$

↳ azaz közepi kollapsz

$$T_{\text{eff}} = \frac{T_{\text{eff}}}{2^{1/4}} = \left(\frac{L}{8\pi R^2 \sigma}\right)^{1/4}$$

$$\left. \begin{aligned} S &= S_2 \cdot \theta^{n+1} \\ p &= p_0 \cdot \theta^{n+1} \end{aligned} \right\} p = K S$$

Politropikus
 $n = K \cdot f$

$$\frac{1}{r^2} \cdot \frac{\partial}{\partial r} \left(r^2 \frac{\partial r}{\partial r} \right) = 4\pi G S$$

$$\frac{1}{S^2} \frac{\partial}{\partial \xi} \left(\xi^2 \frac{\partial \theta}{\partial \xi} \right) = - \theta^n$$

$$K = \frac{K(n+1) S^{\frac{n+1}{n}}}{4\pi a}$$

? $\left\{ \begin{aligned} S_{\text{centrum}} \\ T_{\text{centrum}} \\ \rho \\ L \end{aligned} \right.$

$p = K S^{1+\frac{1}{n}}$ ← politropus egyenlet
n: politropus index

$$\left. \begin{aligned} \rho &= \rho_0 \cdot \theta^n \\ p &= p_0 \cdot \theta^{n+1} \end{aligned} \right\} \Rightarrow \rho = \rho_0 \theta^{1+\frac{1}{n}}$$

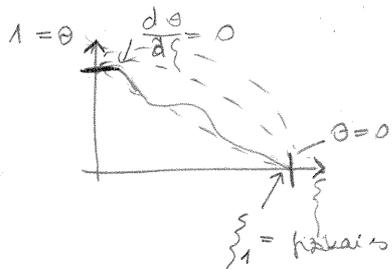
$$r = \alpha \cdot \xi$$

θ : politróp hőmérséklet
 ξ : dimenzióatlan változó

$$\frac{1}{r^2} \frac{\partial}{\partial r} \left(r^2 \frac{\partial \psi}{\partial r} \right) = 4\pi G \rho \quad (\text{Laplace})$$

$$\frac{1}{\xi^2} \frac{\partial}{\partial \xi} \left(\xi^2 \frac{\partial \theta}{\partial \xi} \right) = -\theta^n \quad \text{ha } \mathcal{L} = \sqrt{\frac{3(n+1)\rho_0 \frac{1}{n}}{4\pi G}}$$

→ Laplace-Poisson e.
 Lane-Emden egyenlet

$\theta = 1$, csillag külső felületén ($S=0, T=0$)
 def. szerint, ha $\theta = 0 \Rightarrow$ felső határ

ξ_1 = csillag sugara a csillagban

Lane-Emden egyenlet 3-féle analitikus megoldést ad (de nekünk nem jók)

↳ $n=0 \Rightarrow \theta = 1 - \frac{\xi^2}{6} \quad \xi_1 = \sqrt{6}$ Föld-modell
 kis sűrűségváltozás → nagy nyugalmi időtartam

↳ $n=1 \Rightarrow \theta = \frac{\sin \xi}{\xi} \quad \xi_1 = \pi$

↳ $n=5 \Rightarrow \theta = \left(1 + \frac{\xi^2}{3}\right)^{-1/2} \quad \xi_1 = \infty$

↳ $n=1,5$ (nem relativisztikus gáz) } csak numerikus mo. létezik
 $\rho = \rho_0 \theta^{1+\frac{1}{n}}$

↳ $n=3$ (relativisztikus gáz)

paraméterek (nem becsülendő)

n	S/S _{all}	ξ_1
n=1,5	5,99	3,65
n=3	54,48	6,9

gáz + sugár a csillagon belül
 $P = P_g + P_r$
 $\downarrow$
 $\frac{2}{3} P_r$
 Eddington modell

M = kémiai potenciál
 H = hidrogén tömege

Eddington azt mondta, hogy $\beta =$ konstans (r függvényében)

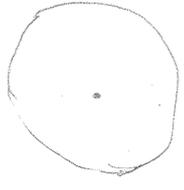
out = $\beta = \frac{P_{tot}}{P}$

$$\frac{P_g}{P} + \frac{P_r}{P} = 1$$

$\frac{M}{H_0} = \frac{13,1}{10^2} \cdot \frac{1-\beta}{\beta^2} \quad n=3 \quad \beta = 0,9995 \rightarrow$ gáz uralkodik
 (a sugárzás elhanyagolható)

nagy tömeg esetén a sugárzás inkább dominálhat
 kis tömeg esetén a gáz uralkodik dominálhat

Energia-termelés
Csillag kezdete, végállapota
Energia-termelés

$0,08 M_{\odot} = H_{min}$

↳ et a tömeg sűrűsége, hogy a hidrogénből helium legyen

↳ et a min tömeg, hogy a csillagnal végezhető egy építést.

↳ a Nap esetében ez $15 \cdot 10^6 K$ a magban (fűző beindulás)

↳ univerzum lehetségeskor 25% helium

① P-P+ lánc

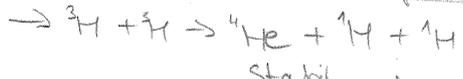
deutérium atommag
 $1p^+, 1n^0$
melléktermék: pozitron + neutrínó

2* meggy végbe et a folyamat

↳ energia szabadul fel
2p+ az atommagban
hidrogén a

2* meggy végbe et a folyamat

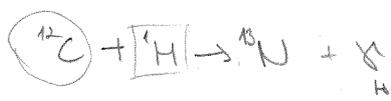

Stabil atommag

Probléma: nem stabil, ~~de~~ nagy hőmérséklet kell, hogy elbomlás előtt találkozzanak és egyesülhessenek.

② CNO ciklus

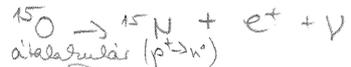
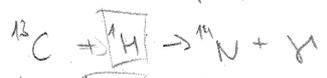
szén-nitrogén-oxigén lépésenként épül fel.
↳ C katalizálja a N_2 és az O_2

↳ energia

p^+, n^0 szám változás

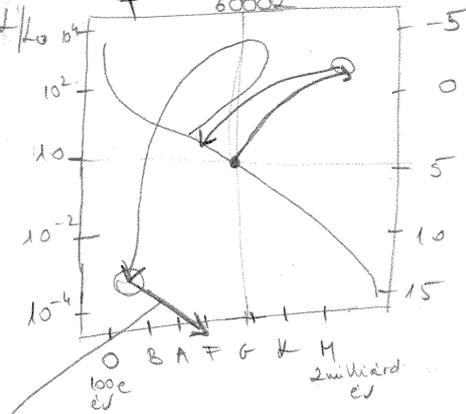
átalakulás ($p^+ \rightarrow n^0$)

↳ C visszkapom melléktermék: ^4He
↳ a 4^1H ből

- ↳ et folyamat energia-termelő
- ↳ et neutrínók majdnem tömeg nélkül részecskék, melyek csak a gyenge kölcsönhatásban vesznek részt.

Csillag keletkezése 50.000 év 6000 év 25000 év

Hertzsprung-russell diagram

hűlési görbe: csökken a fluxus, csökken a T

ha $M < 4 M_{\odot}$
g: gravitáció
p: gáz nyomása

"elfogyott az üzemanyag"
H a főző helyszínén
"elfogy" a H $\Rightarrow$ meggyógyodik a Helium.
H 10 milliárd év

1. lépés

Ha a gáz nyomása csökken a gravitációs összenyomja a csillagot $\rightarrow$ adiabatikus folyamat

$T = 100 \cdot 10^6 \text{ K}$ lesz
tripla - alfa folyamat alatt ki

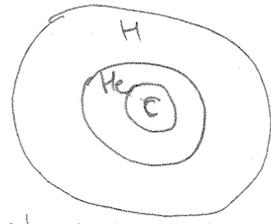

a csillag térfogata nő:
Kivülről nézve; vagy és hideg lesz a csillagom $\Rightarrow$ vörös óriássá fejlődik

2. lépés

Itt főzőgép való stabil égés után hirtelen vörös óriás lesz.
Újra beindul a He égés $\rightarrow$ vissza kerül a főzőgép, kicsit felfelé a főzőgép (C' égés)

rajzon:

2 milliárd évig tart a He égése, C'-é

3. felfújódás

$\Rightarrow$ adiabatikus felmelegedés $\rightarrow$ fotondok távoznak és magukkal rántják a külső rétegeket, a külső réteget "elstábilizál" a szétstábilizál az univerzumban gyerekek marad egy forró magban: FEHÉR TÖRPE.
keletkezési (nagy felszíni hőmérséklet) (fűző már nincs)

ha $M > 4 M_{\odot}$

(hidrogén) (helium) (szén) (neon) (oxigén) (berillium) (vas)

a 2 felfújódás után $\text{H} \rightarrow \text{He} \rightarrow \text{C} \rightarrow \text{Ne} \rightarrow \text{O} \rightarrow \text{Si} \rightarrow \text{Fe}$

is visszatér a főzőgép, mindig egy kicsit magasabb hőmérsékleten és rövidebb ideig, addig amíg el nem ér a vasat.

A vasat se fűzővel, se haddással nem tudunk energiát termelni. Szükség esetén leáll a folyamat

Itt külső rétegek elkezdnek kefele~~ni~~ esni, de ~~nem~~ a vas nem képes tovább fűződni, (p, n keletkezés $\rightarrow$ plazma) "bíhatatlan mennyiségű" e⁺ és γ keletkezik. $\rightarrow$ Először utóbb neutron csillag keletkezik $\rightarrow$ szupernova robbanás következtében a csillag 95%-a elstábil (neutron csillag keletkezik)

Nap-neutrínó probléma

$1370 \frac{W}{m^2} \Rightarrow$ a Nap fluxusa

Neutrínó detektor: nehéz vizes tank melyben a föld alatt
(zajszűrés miatt kell a föld alá helyezni)
a kosmos sugárzás nem zavart be

Itt az elmélet és az észlelés nem egyezik!

Ha megoldani látszódnak!

Neutrínók nem feltétlenül tömeg nélküli részecskék.

Neutrínó: $20 \text{ eV} \approx m \rightarrow$ így megoldódna a sötét probléma.

mérés: 0 eV

az nem azt jelenti, hogy 0 , csak a hibahatár miatt

1 v. $0,5 \text{ eV}$

Neutrínó: • elektron neutrínó $\rightarrow$ mion neutrínó

ha azonnal (átalakul), akkor nem tudjuk mérni

p-p lánc esetén

$$E: 9 \cdot 10^{-37} (\text{m}^5 \text{K}^{-4} \text{kg}^{-1} \text{s}^{-3}) \cdot 3X^2 T^4$$

X: hidrogén réstardaja

S: sűrűség

T: hőmérséklet

CNO ciklus esetén

$$E: 3 \cdot 10^{-57} (\text{m}^5 \text{K}^{-4} \text{kg}^{-1} \text{s}^{-3}) \cdot S X \cdot X_{\text{CN}} \cdot T^{21}$$

S = sűrűség

X = hidrogén réstardaja

X_{CN} = sték, nitrogén réstardaja

T: hőmérséklet

Kis T esetén a p-p lánc dominál, amennyiben növekszik a T a CNO ciklus dominál

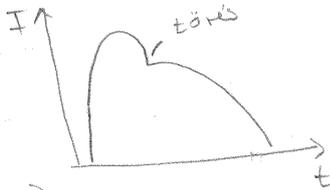
eredmény:

ha $4 M_{\odot} < M < 60 M_{\odot} \rightarrow$ neutroncsillag keletkezik

ha $60 M_{\odot} < M < 100 M_{\odot} \rightarrow$ közvetlenül feketelelyük keletkezik

* tömegei $M_{\odot}$ -t, helyéig $M_{\odot}$

* II típusú szupernova
szénalapú beporolás

Ia, Ib, Ic
II

Szupernova robbanás esetén a fotoszféra előbb éri el a
delektórába, mint látvány az égen a felhőt.

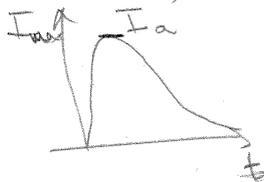
Minden a vasnál nehezebb elem/fém egy szupernova robbanás
következtében keletkezhet.

Ia

Chandrasekhar $M_{CH} = 1.4 M_{\odot}$

a fehéritrópa sugara nő (ha anyagot kap?)

ha két anyagot $\rightarrow H, C$ parolva a fehéritrópára,
att addig fehérit meg amíg el nem érte a
 $1.4 M_{\odot}$, akkor feltöbben szupernovaként

← legfényesebb szupernova

aki az anyagot
kapta az egy
másik csillag.
1. csillag fehéritrópa
2. csillag vörösóriás

Galaxisok távolsága τ alapján számítható
kísérleti eredmény: idei (2011) Nobel-díj

def: az Univerzum keletkezésének tudománya

Ősrobbanás elmélet a legelfogadottabb
Infláció

Ősrobbanás + infláció = kozmológiai elmélet

Precízós kozmológiai kísérletek: az elméletben szereplő konstansok mérése.

$H = d(H) \rightarrow 71 \frac{\text{km}}{\text{s}} \frac{1}{\text{Mpc}}$
↑
±2,3% hiba

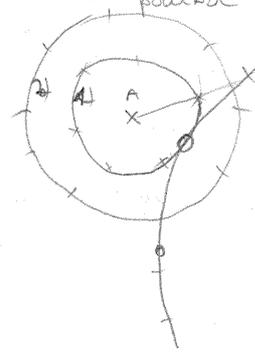
• OLBER'S PARADOXON:

nem tudjuk

- ↳ elképzelés: az Univerzum végtelen, örök, statikus
- ↳ ez a paradoxon az elképzelésnek ellentmond.
- ↳ nem megoldott ez a probléma

• KOZMOLÓGIAI ELV: (feltetés)

- ↳ az Univerzum homogén és isotróp
- ↳ minden pontból nézve homogén és isotróp az Univerzum

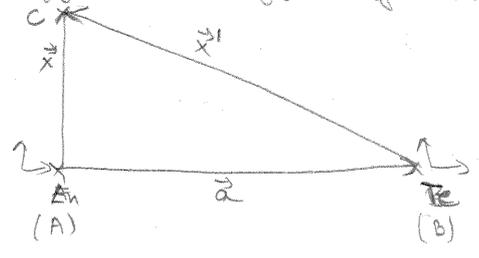

az 1) körön, ha végigjárnék az a B edtom.
a 2) körön szintén, de az A és B-en
nem az a B.
Ha isotróp akkor homogén is. (fordítva nem igaz)

Ha az Univerzum távol - el távolabb akkor, ha az egyik irányba gyorsabban távol, akkor ott másik Hubble konstansot mér → nem isotróp, de homogén.

• Univerzum felépítése kozmológiai elv alapján:

- ↳ a galaxist anyageloszlásba változik (dinamikai egyenlet alapján)
- ↳ megfigyelő: az egyik galaxison van (feltetés)

$\vec{x} = \vec{a} + \vec{x}'$

E_n és T_e galaxison megfigyelők, összetörtük őket $\vec{a}$ helyvektor.
C galaxist $\vec{x}$ ill $\vec{x}'$ vektorok mentén látom.
Univerzum nem statikus
• isotróp

$$x = x' + a \rightarrow x'(x - a)$$

$$v_i(x, t) = a_i(t) + v_i'(x', t)$$

$$v_i(x, t) = v_i(a, t) + v_i'(x', t) \quad \text{homogenitás miatt}$$

$$v_i(x, t) - v_i(a, t) = v_i'(x - a, t) \rightarrow \text{lineáris}$$

a, k, k' koordinátarendszerben C -nek a sebessége na kell legyen.

lineáris bázis

össességében: az Univerzum: izotróp $\rightarrow$ homogén, és lineáris
 $\rightarrow$ sebességű dif. eqn

$$v_i = C_{ik}(t) \cdot x(k)$$

$$C_{ik} = \frac{1}{2} (C_{ki} + C_{ik}) + \frac{1}{2} (C_{ik} - C_{ki})$$

szimmetrikus   antiszimmetrikus
mátrix

$$S_{ik} + A_{ik}$$

$H=0$ -nak kell lennie

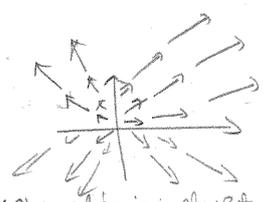
$$v_i = S_{ik}(t) \cdot x_k$$

$$(S_{ik} = S_{ki})$$

$$S_{ik} = S(t) E_{ik}$$

$$v_i = S(t) \cdot E_{ik} \cdot x_k = S(t) x_i = v_i$$

(sym. mátrix diagonalizálható)

Edgubást és összehúzódást is megenged

szá a kozmológiai elvet használva ki
 $\Downarrow$
 izotrópia eredménye.
 megfontolási

Univerzum dinamikája $S(t) x_i = v_i$
 $\rightarrow$ grad.

$$\partial_t S + \partial_i (S v_i) = 0$$

kontinuitási egyenlet

$$S (\partial_t v_i + v_k \partial_k v_i) = -\partial_i p - S \partial_i U$$

mozgás egyenlet / Euler-egys /

grav. erő $S \partial_i U$

fizika: has megmondjuk $S \partial_i U$ tagot

$$\partial \partial_i U = 4\pi G S \quad \text{Laplace-Poisson-egys: } \partial_i \partial_i U = 4\pi G S$$

$$\dot{S} + S \nabla \cdot S(t) = 0$$

$$\frac{d}{dt} (S S) = -\frac{\dot{S}}{S} S = -3 \dot{S} S(t) \rightarrow \text{kontinuitási egyenletből}$$

$$+ \frac{d^2}{dt^2} (S S) = -3 \dot{S} S(t)$$

$$\partial_t v_i + v_k \partial_k v_i = -\partial_i U \rightarrow \text{Euler egyenletből}$$

$$\dot{S}(t) = dt S(t)$$

$$\partial_t S(t) x_i + S(t) x_k \partial_k S(t) x_i = x_i \dot{S}(t) + S(t) \cdot \frac{\partial v_i}{\partial t} + \frac{x_k S(t) \partial_{ik}}{x_i S^2(t)}$$

$$\Downarrow$$

$$x_i \dot{S}(t) + x_i S^2(t) = -\partial_i U \quad | \partial_i$$

$$3\dot{S}(t) + 3S^2(t) = -4\pi G\rho$$

Hubség

$$4\pi G\rho + 3S^2(t) = -3\dot{S}(t)$$

behelyettesíti a kontinuitási egyenletbe.

$$= \frac{d^2}{dt^2}(\ln S)$$

Vihaszóltuk: Euler-, kontinuitási-, Laplace- egyenlet, izotróp

||

sűrűség idő szerint változik

azt szeretnénk, hogy ez ne változzon

⇒ az egyenlet egyik oldala 0 kell legyen.

S, ρ nem lehet negatív

Lehet az üres univerzum lehet statikus ($S=0$)

de ρ időben kell, hogy változzon.

Nem aránytalan elhinni.

Hd lehet változtatni? /Einstein ötlete/

izotróp
kontinuitás } nem változhat
mozgás e.

Laplace egyenletbe + λ (grav. áll.) bevezetése

⇒ az erő képlete: R^{-2} el arányos taszító erő létrejötte

Ekkor jött a Hubble + v.: $v = Hd$

⇒ az Univerzum mégsem statikus, tehát távol

Einstein: „életlen” legnagyobb tévedése a λ bevezetése

$$S(t) \cdot \rho = \rho_0$$

$$3\dot{S}(t) + 3S^2(t) = -4\pi G\rho$$

$$\dot{S}(t) + S^2(t) = -\frac{4\pi}{3}G\rho$$

$$S(t) = \frac{\dot{R}(t)}{R(t)} \rightarrow \text{új változó } [S] = \frac{1}{\text{sec}} \quad S \sim H \quad \text{(Hubble konst.)}$$

$H \sim \frac{v}{R}$

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\dot{R}}{R} \right) + \frac{\dot{R}^2}{R^2} = \frac{\ddot{R}}{R} - \frac{\dot{R}^2}{R^2} + \frac{\dot{R}^2}{R^2} = \frac{\ddot{R}}{R} = -\frac{4\pi}{3}G\rho \quad / \cdot R$$

$$\ddot{R} = -\frac{4\pi}{3} \underbrace{\rho R^3}_{M \text{ (konstans)}} \cdot \frac{G}{R^2}$$

úgy tűnik: M : tömeg
 R : kijelölt darab sugara

$$\ddot{R} = -M \cdot \frac{G}{R^2}$$

$$\ddot{R} + \frac{GM}{R^2} = 0 \quad \text{vagy } \ddot{R}$$

$$\dot{R}\dot{R} + \frac{GM}{R} = 0 \quad \text{int}$$

$$\frac{1}{2}\dot{R}^2 - \frac{GM}{R} = \text{KONST}$$

$$\frac{1}{2}\dot{R}^2 - \frac{GM}{R} = E \quad \text{FRIEDMAN-EGYENLET}$$

mintha Energia lenne

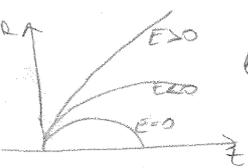
kont. e: $\dot{\rho} + 3\frac{\dot{R}}{R}\rho = 0$

$\frac{\dot{\rho}}{\rho} + 3\frac{\dot{R}}{R} = 0$

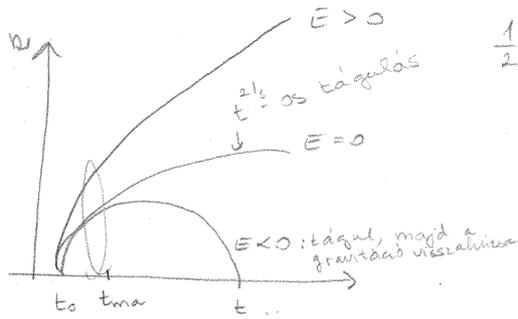
$\ln \rho + 3 \ln R = \text{konst}$

$\ln(\rho \cdot R^3) = \text{konst}$

$\rho R^3 = \text{konst}$

lehető az Univerzum térgéleltérek a dinamikáját

$$\frac{1}{2} \dot{R}^2 - \frac{GM}{R} = E$$

Integrációs állandók: E, R

$$E = 0 \quad R = \left(\frac{3}{2} GM\right)^{1/3} (t - t_0)^{2/3}$$

$$E > 0 \quad R = \frac{GM}{2E} (\cosh T - 1)$$

$$t - t_0 = \frac{GM}{(2E)^{3/2}} (\sinh T - T)$$

$$E < 0 \quad R = \frac{GM}{4|E|} (1 - \cos T)$$

$$t - t_0 = \frac{GM}{(2|E|)^{3/2}} (T - \sin T)$$

T : paraméter, mely a $t - t_0 = \dots$ egyenletről adódik.

Nem tudjuk $E, R - t$ ezért nem tudjuk melyik igaz.

Ma nehéz eldöndeni, hogy melyik igaz az univerzumra/hol állunk?!

Kérdés:

$E = 0$	$E = 0$	$S = S_c$	$\Omega = \frac{S_0}{S_c} = 1$
$E < 0$	$E > 0$	$S_c > S$	$\Omega = \frac{S_0}{S_c} < 1$
$E > 0$	$E < 0$	$S_c < S$	$\Omega = \frac{S_0}{S_c} > 1$

$$S = \frac{\dot{R}}{R} = H$$

$$v = H d$$

S : az Univerzum összehúzóerő
 S_c : kritikus sűrűség:
 tárgyalási seb. def.-ből

$$\frac{1}{2} \dot{R}^2 - G \frac{4\pi}{3} \rho R^2 = E$$

$$\frac{4\pi}{3} G \rho R^2 (S_c - S) = E$$

$$\frac{3}{8\pi G} \dot{R}^2 = S_c \quad (\text{indirekt módon})$$

$$\frac{3}{8\pi G T_H^2} = \frac{3H^2}{8\pi G} = S_c \quad T_H = \frac{1}{H}$$

Ha $E = 0$, akkor $H \Rightarrow v = H d$
 $v = \frac{d}{T_H} = \frac{1}{T_H} d = \frac{1}{T_H} \frac{d}{T_H} = \frac{1}{T_H^2} d$

tehát $T_H = \frac{1}{H}$: Hubble idő: a mai Hubble-állandó reciproka

az Univerzum életkora számítható az energia és a Hubble-ido segítségével.

4. vonás: (relatívitás elméletből)

$$\left(\frac{\dot{a}}{a}\right)^2 - \frac{8\pi G}{3} \rho = -\frac{k}{a^2} \quad / \cdot \frac{1}{2} a^2$$

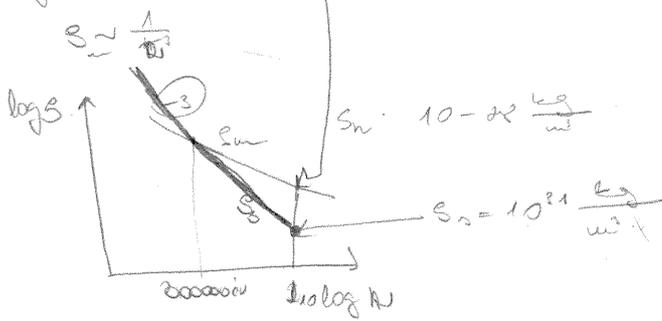
$$\frac{1}{2} \dot{a}^2 - \frac{4\pi G}{3} \rho a^2 = -\frac{k}{2}$$

a : az Univerzum mérete,
 ahogy nézhet, hogy ma
 mérete: $a_0 = 1$.

k : az Univerzum görbületi
 sugara

$$S_c = \frac{3}{8\pi G T^2} \sim 10 \frac{\text{Haton}}{\text{m}^2}$$

logS idobeli / sugárhosszviszony

S_c : sugárhossz

$$S \sim D^{-3}$$

$$n \nu E \sim \frac{1}{\lambda} \sim \frac{1}{D} \cdot \frac{1}{D^3} \sim \frac{1}{D^4} \sim S_2$$

a fotóelektron hullámhossza is $\sim D$, $\Rightarrow \frac{1}{D}$ -el nőnek az E oszr.

$$\frac{1}{2} R^2 + \frac{G M}{R}$$

$$S \sim D^3 \Rightarrow R^2 \sim t^{1/2}$$

abban az esetben, amikor a sugárhossz megegyezik a S .

kb. 80000 évvel ezelőtt, a sugárhossz dominált. 13 milliárd év távlatban ez elhanyagolható, de közelítőleg tartozik a sekondához.

Nem tudom, hogyan fog távolulni az Univerzum. Ez a kérdés nyitva maradt.

energiatartalom $\frac{1}{2} R^2$	hőmérséklet $\frac{1}{T(\text{K})}$	Univerzum mérete $a = \frac{R}{R_{\text{max}}}$	összeomlás ideje t
1 GeV	10^{13}	$2 \cdot 10^{-13}$	10^{-6} s
1 MeV	10^{10}	$2 \cdot 10^{-10}$	1 s
1 eV	10^7	$27 \cdot 10^{-7}$	22 nap
1 eV	10^4	$27 \cdot 10^{-4}$	60000 év
1 meV	27	1	$14 \cdot 10^{10}$ év ← ma

Kísérleti bizonyítékok az elmélet igazolására

① H. d. Hubble - tv felfedezése (Hubble távolul az Univerzum)
pl.: rekesztést nyújtja - több - részben maradványok, és bármelyik maradványból látszik, hogy tölem mindenképp távolodik.

② Ha vannak atomok (elektronokkal meg mindennel), ezek az Univerzumban együtt fejlődtek, és csak ma léteznek, mikor már nem juttatott az Univerzum 200 MeV: nagy - hordozó
Például a nukleoszintézis: nem csak protonok és elektronok találkoznak, $4p^+$ és ... létrehoz egy He atomot. További atomok nem tudnak kifejlődni

Univerzumban: 75% H, 25% He, >1% egyéb (leggyakoribb H)

③ Rekombináció: neutrális H és He atomok jöttek létre.
 (p+ befogta a n^0)
 (kb. $3000^\circ\text{K} = T_{\text{rec}}$)

Lezsakódás: a fotonok szóródnak a részecskékben.
 amint lezsakodnak a sugárzás az anyagból a fotonok már nem szóródnak bele a tárgyakba.

$\frac{\Delta S}{S} \approx 10^{-5}$
 + fotonok nagy aránya kért a kért körülmények

Ma 1000-éves távolságra az a Univerzum, ahol a fotonok ma 3°K -at el kell költözniük (homogén eloszlással) a távoli teret.

→ CMBR: kozmikus mikro...
 Penzias és Wilson megfigyelték a 2.7°K -os fotonok nagy arányát (kozmosz háttérsugárzás megfigyelése)

Problémák (az óránál nem ad rá megoldást)

① finomhangolás probléma

Tfh: univerzum $t = 1s$

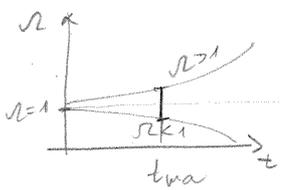
$\Omega = \frac{\rho}{\rho_c} = 1,01$

$t_a = 20$ perc alatt véget ért volna az univerzum

$t = 1s$
 $\Omega = \frac{\rho}{\rho_c} = 0,99$

$1 - \Omega \sim t^{2/3}$

végfelélegig távol el kell lenni az extrém közelről

felső határ: $\Omega < 2$
 alsó határ: $\Omega > \frac{1}{2}$

Ma végig nem tudom pontosan az Ω -t. (S_c, t nem tudom), de a kérdés az kezdetén 1 volt (sűrű nem tudja miért)

② Horizont probléma

Horizont: 21 milliárd fényéves sugárú gömb
 + kozmikus háttérsugárzás 10^{-5} 2.7°K -os $\rightarrow$ 4-5 tízedesjegyre egyforma,
 ha $\rightarrow$ gömb mindkét oldalán.
 (Hogyan lehetséges ez?)

③ Struktúra eredete

1000-Cobe úrsonda: kis távolságokon meglehetősen $\approx \frac{\Delta S}{S} \approx 10^{-5}$ -es fluktuáció

Kérdés: Hogy-hogy kis távolságokon is struktúra?
 (körtal simábbnak kellene lennie)

Miért van kis távolságokon ilyen $\rightarrow$ fluktuáció?

Laplace - Poisson egyenletet kékfeltevések után fel:

$$\textcircled{A} \nabla^2 u + \lambda = 4\pi G \rho$$

$$\textcircled{B} \nabla^2 u + \lambda^2 u = 4\pi G \rho$$

A eset: milyen körkai vektoraist jelent

$$\nabla^2 u + \lambda = 4\pi G \rho \quad (\lambda \text{ nékül} \Rightarrow F \propto \frac{1}{r^2})$$

$$S = M \delta(x)$$

originban 1 tömegközéppont

$\lambda \neq 0$
origin körül

$$\nabla^2 u + \lambda = 0$$

$$\nabla^2 u = -\lambda$$

$$\frac{1}{r} \frac{d^2}{dr^2} (ru) = -\lambda$$

$$-\lambda r = (ru)'$$

$$-\frac{1}{2} r^2 \lambda + A = (ru)'' \quad | \int \text{int}$$

$$\frac{1}{2} \frac{1}{r} r^3 \lambda + A r + B = ru \quad | : r$$

$$u = A + \frac{B}{r} - \frac{\lambda}{6} r^2 \quad (B = -MG)$$

$$u = A - \frac{MG}{r} - \frac{\lambda}{6} r^2$$

$$F = -u' = -\frac{MG}{r^2} + \frac{\lambda}{3} r$$

Laplace - Poisson egyenlet:

$$\frac{1}{2} \dot{R}^2 - \frac{GM}{R} = E$$

:(előre lapozni)

$$\left(\frac{\dot{R} R - \dot{R}^2}{R^2} + \frac{\dot{R}}{R} \right) = -\nabla^2 u = -4\pi G \rho \quad (+ \lambda)$$

$$\left(\frac{1}{2} \dot{R}^2 - \frac{GM}{R} - \frac{\lambda}{6} R^2 = E \right)$$

$$\left(\frac{\dot{R}}{R} \right)^2 - \frac{2M}{R^3} G \quad (M = \frac{4\pi}{3} R^3 \rho)$$

λ - kozmologiai konstans

$$\left[\frac{\dot{R}}{R} - \frac{8\pi G \rho}{3} - \frac{\lambda}{3} \right] = \frac{2E}{R^2} = -\frac{kc^2}{R^2}$$

λ : Einstein bevezeti a Laplace - Poisson egyenletbe $\Rightarrow$ Friedmann - egy.

Hubble - tv ($v = Hd$) bevezetése után visszavonja.

Majd 1981-ben Allan Guth újra előveszi

$$\left(\frac{\dot{D}}{D}\right)^2 - \frac{8\pi G}{3} S - \frac{\lambda}{3} = \frac{2E}{D^2}$$

λ : nem függ D -től.

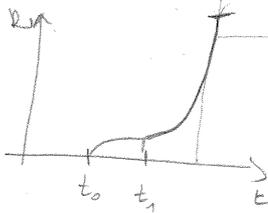
$$\left(\frac{\dot{D}}{D}\right)^2 = \frac{8\pi G}{3} S + \frac{\lambda}{3} + \frac{2E}{D^2}$$

$$\sim \frac{1}{D^2} \left(\frac{1}{D^4}\right) \sim \frac{1}{D^2}$$

Friedmann - egyenlet: (leegszerűsítve)

$$\left(\frac{\dot{D}}{D}\right)^2 = \frac{\lambda}{3}$$

$$D = D_1 \cdot e^{\sqrt{\frac{\lambda}{3}}(t-t_1)} \Rightarrow \text{tágulás}$$

inflál az univerzum

elképzélhető, hogy egy ilyen exponenciális szakaszban eltűnik a λ . (Allen Guth)

All: az inflációs szakasz az univerzum 10^{-34} -kor kezdődik, és 10^{-31} -kor véget is ér.

It két idő között exponenciálisan tágu az univerzum.

Utána a λ kifagy.

$$D = D_1 \cdot e^{\sqrt{\frac{\lambda}{3}} \Delta t} \quad (\Delta t = 10^{-31} \text{ s})$$

↓ (számitás az a vesétnél)

$$D = D_1 \cdot 10^{30}$$

→ Horizont problémára ad megoldást!

(Horizonton belül voltak az infláció előtt) az infláció kiszorította őket a horizonton kívülre és most térnek vissza)

→ Strukturális problémája

kvantumfluktuációk nélkül makroszkopikus méretűre.

→ finomhangolás problémája

• ez a fluktuáció lecsökkentette a görbületet.

• $E = +2 - 1 = 1$ összenergia = 1

$$1002 - 601 = 1$$

majdnem eggyel az energiát $\Rightarrow$ elhanyagolható

Modern kozmológiai mérés

$$(\Omega_x + \Omega_r + \Omega_m) = \Omega_{total} = 1 \quad ? \quad \text{ha } E_{obs} = 0 \text{ és } \Omega = \Omega_{crit}$$

$\downarrow$ $\downarrow$ $\downarrow$
 $\sim \frac{1}{a}$ $\sim \frac{1}{a}$ $\sim \frac{1}{a}$

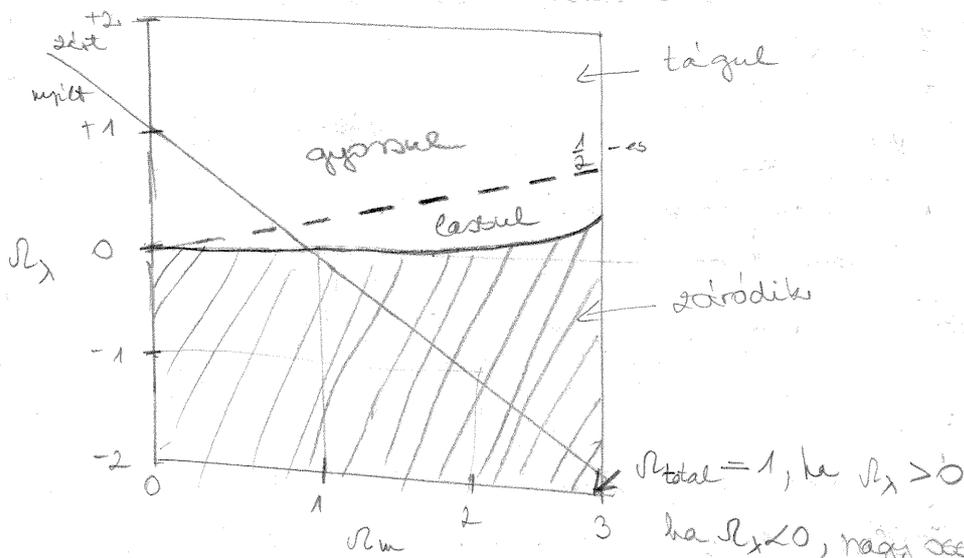
→ ez a 3-tag felírható Ω_r -el hanyagolható, mert értéke Ω -kal

itt gondjuk, hogy $\Omega_{total} = 1$
 és (26.) $H = 71 \frac{\text{km}}{\text{s Mpc}}$

kb. 0,3 tizedes Ω -at látok. (40,7 milliárd év)
 a mi mérés alapján

↓
 felmerül, hogy van-e Ω_x

Ha az $\Omega_x, \Omega_m, \Omega_{total}$ szerelmű megmérni (pontos érték)

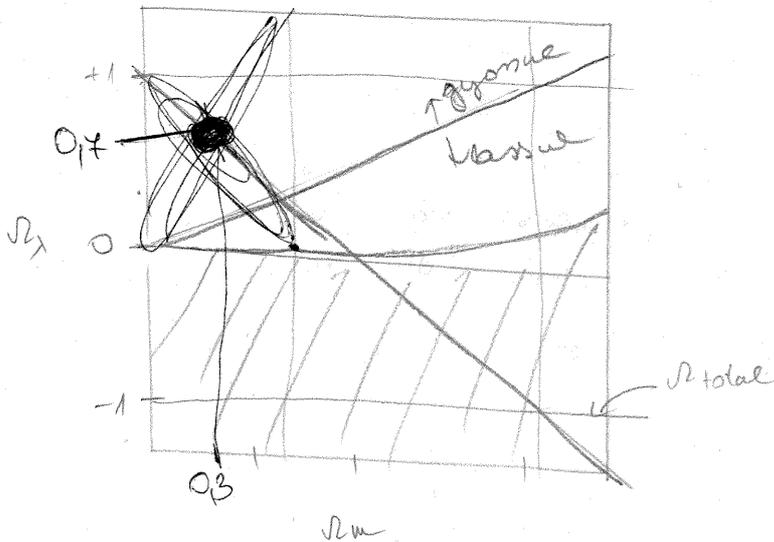

ha $\Omega_x < 0$, nagy Ω -kibővítést jelent →
 összeroppanás az Univerzumban.

Zárt, nyílt: geometria utal

Friedman egyenletben

$k > 1 \quad \Omega > 1$ gömböses geometria
 $k < 1 \quad \Omega < 1$ hiperbolikus geometria

① Koszmos háttérsugárzás fluktuációival spektruma
 ↳ frekvencia függő

1965: Penzias-Wilson: létezik a koszmos háttérsugárzás
 (alap az ősröbannai elméletnek)

1990: 10^{-5} fluktuáció kell legyen

COBE űrszonda (Koszmos háttérrel feltáró űrszonda)

2000: ~~van~~ a koszmos háttérsugárzásnak van egy erős l -függése.

W. M. A. P. űrszonda

↳ 2003-ra az első 3 csúcs amplitúdóját és pozícióját megmérték

↳ el tudta dönteni, hogy $\Omega_{total} = 1$, de nem tudja, hogy Ω_λ és Ω_m mennyi

② Szupernóvák felmérése: A1 mérés

$$v = Hd$$

új módszer a meghatározására

lehet mérés $\Rightarrow$ nagy hiba (10 évig tartó mérés: idei Nobel-díj)

nagy távolságú galaxisok esetén: $H = 50$ lenne.

Sötét energia

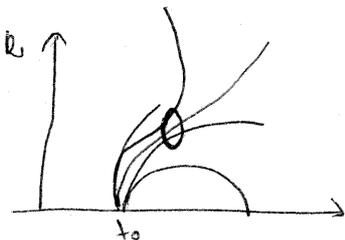
$$\Omega_{total} = \Omega_m + \Omega_\lambda$$

$$1 = 0,3 + 0,7$$

↳ sötét energia

Ω_λ - jelentős

ma ott tartunk, hogy az Univerzum gyorsulva tágul.

exponenciális tágulás

Ω_m kezd elhanyagolható

② Nagyobb sűrűségeket feltárása: átmenet 0,7 - 0,3 ponton